УДК 796

Д.М. Абдуллина,
Ә.Х. Мөхәммәтҗанов

УКУ-УКЫТУ ПРОЦЕССЫНДА МИЛЛИ УЕННАР ҺӘМ АЛАРНЫҢ ШӘХЕС ТӘРБИЯЛӘҮДӘГЕ РОЛЕ

Статья посвящена роли применения некоторых педагогических технологий в научно-профессиональной деятельности учителя физической культуры. Авторы считают, что активное использование национальных сюжетных игр создаёт здоровый психологический климат на занятиях, способствует формированию эмоционально положительного отношения к миру, развивает когнитивную функцию, творческую инициативу и познавательную активность учащихся, позволяет разнообразить процесс физического воспитания. При этом авторы статьи предлагают учитывать обязательность мотивации к той или иной двигательной активности, а также эмоциональное состояние детей. Применение народной педагогики в процессе обучения и воспитания снижает эмоциональную напряженность, улучшает комфортность взаимоотношений всех участников образовательного процесса.

Ключевые слова: положительная мотивация к процессу обучения, физическое и духовное развитие, здоровьесберегающие технологии, воспитание физически и психологически здоровой личности.

The article is devoted to the role of the application of some pedagogical technologies in the scientific and professional activities of a physical education teacher. The authors believe that the active use of national story games creates a healthy psychological climate in the classroom, promotes the formation of an emotionally positive attitude to the world, develops cognitive function, creative initiative and cognitive activity of children and allows to diversify the process of physical education. At the same time, the authors of the article propose to take into account the mandatory motivation for a particular motor activity, as well as the emotional state of students. The use of folk pedagogy in the process of education and upbringing reduces emotional tension, improves the comfort of relationships between all participants in the educational process.

Keywords: positive motivation for the learning process, physical and spiritual development, health-saving technologies, education of a physically and psychologically healthy personality.

Уку-укыту процессында физик тәрбия дәресләре укучыларның сәламәтлеген, чыдамлыгын, өлгерлеген кайгырту чарасы гына түгел, бу дәресләр балаларның психик, әхлакый һәм социаль үсешендә дә мөһим урын тота. Шуңа күрә әлеге төр фәнни-педагогик эшчәнлектә башка чаралар белән бергә сәламәтлекне саклау технологияләренә мөрәҗәгать итү әһәмиятле. Балаларга белем бирү һәм аларны тәрбияләүдә бу төр технологияне иң әһәмиятлесе дияргә мөмкин, чөнки ул мәгълүмат тапшыруның төрле формаларын берләштерүгә

нигезләнә; балаларның танып белү эшчәнлеген яхшырта; яшь үзенчәлекләрен, хәрәкәт активлыгын, күнекмәләр аша бирелә торган биремнәрнең катлаулылыгын исәптә тотуның оптималь комбинациясен формалаштыруда катнаша.

Заманча технологияләрне куллануның максаты – тәне генә түгел, акылы, психологик халәте дә сау, кызыксынучан, үз-үзе һәм тирәлек белән һәрьяклап гармонияле иҗади шәхес тәрбияләү. Бу максатка җиту өчен түбәндәге бурычларның үтәлүе шарт: мәктәптә укыган вакытта укучыга сәламәтлеген саклау һәм ныгыту мөмкинлеген тәэмин итү, сәламәт яшәү рәвеше буенча кирәкле белемнәр, күнекмәләр формалаштыру, алган белемнәрен көндәлек тормышта кулланырга өйрәтү, укучыларның һәм гомумән гаиләләрнең сәламәт тормыш эшчәнлеген төзүдә ата-аналарга ярдәм итү; укуга кызыксынучан мөнәсәбәт булдыру өчен шартлар тудыру. Бу җәһәттән дәресләрдә сәламәт психологик климат булдыруны физик тәрбия дәресләрендә сәламәтлекне саклауның төп юнәлешләреннән берсе дип саныйбыз. Мәсәлән, физик тәрбия күнекмәләре аша уңышка ирешү теләге тәрбияләү уку процессына гомумән уңай мотивация формалаштырырга булыша, шуның белән эмоциональ киеренкелекне киметә, белем бирү процессында катнашучыларның үзара мөнәсәбәтләрен яхшырта, балаларның физик яктан сәламәт, рухи яктан бай булып үсүен тәэмин итә.

Әлеге максатларга ирешү юлында уеннарның әһәмияте бик зур. Билгеле булганча, бала уйный-уйный үсә. Бала уеннар аша олы кеше булырга әзерләнә, чын шөгыльгә, хезмәткә, тормыш-көнкүрешкә дә уен ярдәмендә төшенә. Балалар уеннарының яшь буынны физик һәм әхлакый тәрбияләү, киләчәк тормышка әзерләү функциясен үтәве галимнәр тарафыннан инде расланган. Татар галимнәре дә, рус галимнәре дә, шулай ук кайбер әдипләребез дә уеннар темасына еш мөрәҗәгать иткәннәр, аларны төрле яклап өйрәнгәннәр, төрләргә бүлеп, классификацияләгәннәр, дәреслекләргә, җыентыкларга керткәннәр, педагогикада файдаланганнар, балалар өчен язылган әдәби әсәрләргә нигез итеп алганнар. Әйтик, М. Иванов, С. Кукляшев, К. Насыйри, Г. Тукай, Г. Толымбайский, Н. Исәнбәт, Р. Ягъфәров кебек күренекле затлар татар балалар уеннарына күп игътибар биргән, аларны туплаган, өйрәнгән.

Бүгенге заманча технологияләр чорында педагогикада халыкның гореф-гадәтләренә туры килә торган уеннарның функциясе чикләнә төшә кебек. Әмма бу беренче карашка гына шулай. Хәрәкәтле милли уеннарны яңа технологияләр чарасы буларак тормышка ашыру, уку-өйрәнү процессына кертеп җибәрү – хәзерге көндә дә актуальлеген югалтмаган эш төрләренең берсе. Милли уеннарны уку-укыту процессында куллану укучыларны физик чыныктыра, танып белү активлыгын арттыра, аларның яшьтәшләре белән аралашуына, социаль планда җайлашуына йогынты ясый. Татар милли уеннарына мәктәпләрдә аерым игътибар бирү хәзерге заманда миллилекне саклау, үз йөзебезне югалтмау өчен дә мөһим. Халыкның элек-электән кулланыла килгән

педагогик тәрбия алымнарын заманча уку-укыту технологиясе буларак файдалану – һәрьяктан максатка ярашлы эшчәнлек. Заманча уку-укыту технологияләренә миллилекне өстәүнең уңай нәтиҗәләре [Мухаметзянов, с. 39] дәресләрдә халык педагогикасын файдалануга булган ихтыяҗның бүген дә көн кадагында булуын раслый.

Балалар күп вакытларын мәктәптә, мәктәп яны, җәйге лагерьларда үткәрәләр. Бүгенге көндә физик тәрбия дәресләрендә, дәрестән тыш чараларда, лагерьларда физик тәрбия белән шөгыльләнгәндә халыкның милли уеннарын файдалану тәҗрибәсен кече һәм урта яшьтәге сыйныфлар өчен мәктәп программаларына кертеп җибәрү мөһим. Мондый тәҗрибә азмы-күпме «Татар әдәбияты»н укытуда инде кулланылып та килә. Әйтик, башлангыч гомуми белем бирү оешмаларында татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен төзелгән электрон дәреслектә [Мөхәрләмова, Абдуллина, б. 66–71] моның уңышлы мисалларын табарга мөмкин. Дәреслектә «Сәламәт яшибез, спорт белән шөгыльләнәбез» дип аталган махсус бүлек бар. «Хәрәкәттә – бәрәкәт» принцибын алга куйган әлеге бүлекнең «Шәп дәрес – физкультура» дигән бүлекчәсендә физкультура дәресенең тән саулыгы өчен дә, рухи яктан үсү ягыннан да әһәмияте ассызыклана, балаларга физик тәрбия дәресләрендә милли уеннар уйнау үрнәкләре тәкъдим ителә, аларның тәртибе аңлатыла. Биредә «Ябалак», «Мияу-мияу, нинди төс» дигән уеннар аша балаларда сөйләү-фикерләү мөмкинлеге, гомумиләштерү, чагыштырып һәм янәшә куеп бәяләү күнекмәләре үстерелә.

Физик тәрбия дәресләрендә, аеруча кече һәм урта сыйныфларда, халык уеннарын әби-бабаларыбыз кечкенә чакларында уйнаганча түгел, нәкъ менә бүгенге яшьләргә-балаларга кызыклы булырлык итеп тәкъдим итү үзен аклый. Нинди дә булса уенның элементларын файдалану, уйнаганда әйтелә торган сүзләрне хәтердә яңарту да укучылар өчен шактый кызыклы һәм күнекмә буларак отышлы. Болай эшләгәндә физик тәрбия дәресләрендә этник элементлардан файдалану мөмкинлеге арта. Эзләнү барышында шунысына игътибар иттек: йөгерү, сикерү, үрмәләү, реакция тизлеге кебек физик күнекмәләр булдыруга юнәлтелгән милли уеннарыбыз шактый күп.

Уеннарның иң зур төркемен хәрәкәтле уеннар тәшкил итә. Аларның нигезендә төрле хәрәкәтләр (йөгерү, сикерү, үрмәләү, атлау, ыргыту һ.б.) ята. Хәрәкәтле уеннар бик күп һәм аларны берничә принциптан чыгып төркемлиләр. Мәсәлән, 1) уенчыларның төркемләнүе ягыннан – командаларга бүленә һәм бүленми торган төрләргә; 2) төп хәрәкәтләрнең тибы буенча – йөгерү, сикерү, үрмәләү, ыргыту күнекмәләрен үз эченә алган төрләргә; 3) килеп чыгышы ягыннан – халык, коллектив һәм индивидуаль уеннарга бүленә. Балалар уенын фольклор үрнәге буларак караганда, уеннарны композицион үзенчәлеге (структурасы) буенча төркемләү кулай [Татар халык иҗаты, б. 6–7]. Моннан чыгып, балалар өчен уеннарны сюжетлы һәм сюжетсыз хәрәкәтле уеннар дигән ике төркемдә карыйбыз.

Сюжетлы хәрәкәтле уеннарга роль бүлешеп уйнау хас, шуңа күрә аларда драматик үзенчәлек алга чыга. Шушы үзенчәлекне исәпкә алып, татар балалар фольклорында мондый уеннарны «драма уеннары» дип йөртәләр [Татар халык иҗаты, б. 18]. Рольләрне башкаручылар уен кагыйдәсе чикләреннән чыкмый. Шунлыктан аларның ни кылыры баштан ук билгеле була.

Мәсәлән, «Алырмын кош» уены тулы бер спектакльне хәтерләтә. Монда, драма жанрына ярашлы, һәр уйнаучыга билгеле бер роль бирелә: ана каз, козгын, бәпкәләр. Уен бер урында, бер вакытта бара. Ягъни драмага, театрга хас урын берлеге, вакыт берлеге кануны мондый уеннарда да күзәтелә. Театраль күренеш барган урын, әйтик, – спорт залы. Сюжет төенләнештән башлана: ана каз үзенең бәпкәләрен зал уртасына алып чыга, бәпкә ролендәгеләр үлән ашау, су эчү кебек хәрәкәтләрне имитацияли. Вакыйга үсеше бәпкәләр янына козгын килеп чыгу, аның бәпкәләр тирәли йөрү күренешләре аша ачыла. Конфликт козгынның бәпкәләрне тартып алуына, ана казның аларны саклап калырга тырышуына бәйле бирелә.

Уенны уйнаганда козгын, ана казның игътибарын бәпкәләрдән башка нәрсәгә юнәлтә торган хәйләле сүзләр әйтә. Элек уенда: «Әнә, күктән койрыклы йолдыз төшә!» кебек гыйбарәләр әйтеп, игътибарны читкә юнәлтсәләр, уенга бераз яңалык кертеп, физик тәрбия темасына имтихан алу максатына яраклаштырып тәкъдим итәбез. Бәпкәләрен козгыннан саклау барышында ана каз козгынның мондыйрак сорауларына да җавап бирергә тиеш була:

– Казанда үткән нинди зур спорт ярышларын беләсез? Нинди бөек татар спортчыларын беләсез? Футбол командасында ничә кеше катнаша? Кайсы туп авыррак: баскетболныкымы, әллә волейболныкымы? Милли көрәш кагыйдәләрен атагыз һ.б.

Баланың яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, физик культура һәм спорт темасына башка сораулар да бирергә мөмкин. Уенда козгын, сораулар бирә-бирә, бәпкә чүпләвен дәвам итә. Шуңа күрә бәпкәләр дә, ана каз да, сорауларга дөрес итеп җавап бирү белән бергә, козгын тырнагына эләкмәс өчен, бик уяу булырга тиешләр. Уен укучыларда җитезлек, өлгерлек, сүзне гамәл белән бәйли алу кебек сыйфатлар тәрбияли; башкалар арасында көчең белән дә, зирәклегең белән дә аерылып тору мөмкинлеге бирә.

«Хан» уенында күп кеше берьюлы катнаша ала. Уйнаучылар арасыннан берсен хан итеп сайлап куялар. Үзләре читкә китеп, берәр эш турында уйлап, хан янына киләләр.

– Исәнмесез, хан хәзрәтләре! – диләр.

Хан боларга:

– Исәнмесез! Кайда йөрдегез? Ниләр күрдегез? Сөйләп бирегез! – ди.

Шуннан балалар алдан уйлаган эшләрен кул хәрәкәтләре белән күрсәтеп аңлата башлыйлар. Бу хәрәкәтләрдән хан берни аңламаса, уен кабат шул ук рольдә дәвам итә. Хан эшне аңлап алып, ни турында

сөйләүләрен әйтеп бирә алса, уенчылар төрлесе төрле якка таралышалар, йөгереп качалар. Хан арадан берсен тотып калырга тиеш. Тотылган бала хан була, уен шул ук тәртиптә дәвам итә.

Бүгенге шартларда бу уенны да бераз үзгәртеп уйнарга мөмкин. Әйтик, ханның соравына җавап итеп, төрле спорт төрләрендәге хәрәкәтләр күрсәтелә. Мисал өчен, балалар чаңгы шуудагы «бер адымлы шуу» («одношажный ход»), «ике адымлы шуу» (двухшажный ход»), «адымсыз йөрү» («бесшажный ход») яисә чаңгыда таудан менгәндәге «чыршы ясау» («ёлочка») алымнарын хәрәкәтләр белән аңлаталар. Баскетбол тубын дөрес итеп кәрҗингә кертү ысулын, тупны идәндә йөртү кагыйдәсен, волейбол тубын каршы як командага бирү («подача волейбольного мяча») кебек кагыйдәләрне дә туп кулланмый гына сүзсез хәрәкәт белән күрсәтәләр. «Хан» уены темага кагылышлы белемнәрне ныгытырга, спорт төрләрен тагын да популярлаштырырга ярдәм итә, эмоциональлекне, дөрес хәрәкәтләр ясый белүне үстерә.

Үзләрен нинди дә булса образ итеп күзаллау уйнаучыларны рольгә кертә, иҗат мөмкинлекләрен ача. Физик тәрбия дәресләрендә йөгерү, сикерү, чаңгыда узышу, йөзү кебек күнекмәләрне сюжетлы хәрәкәтле уеннарга нигезләп башкару уенга тизрәк кереп китәргә, тиешле күнекмәләрне җиңел үзләштерергә булыша.

Сюжетсыз хәрәкәтле уеннар исә гел хәрәкәттән генә тора. Нинди дә булса конфликтка корылган сюжет мондый уеннарда күзәтелми, роль бүлешү дә булмый, әмма һәркайсының үз кагыйдәсе бар. «Өченче кеше артык», «Дүртпочмак», «Ун таяклы», «Унике таяк», «Әбәкле», «Очты-очты», «Аша-ашама» кебек уеннар шундый уеннар рәтенә керә. Сюжетсыз хәрәкәтле уеннарның кайберсендә качып котылу, икенчеләрендә узышып көч сынашу, өченчеләрендә утырырга ирек бирмичә, бастырып тоту максат итеп куела. Мондый уеннар командаларга бүленеп уйнауны таләп итә. Әйтик, качыш уеннары, гадәттә гөрләүче, ягъни көтүче сайлаудан башлана. Менә, мәсәлән, «Ун таяклы» дип аталган уенда көтүчене болай сайлыйлар:

Әлчи, бәлчи,
Әни күлмәк үлчи.
Әнә тора чыпчык,
Син кал, бу – чык.

Сюжетсыз хәрәкәтле уеннар тән сыгылмалылыгын арттыру, кыюлык, җитезлек кебек сыйфатлар тәрбияләү ягыннан әһәмиятле. Алар дәрестә уңай мохит һәм бердәмлек халәте булдыруга ярдәм итә. Хәрәкәтле уеннар кешедә кыюлык, егетлек, чыдамлык, ихтыяр көче һ.б. әхлакый сыйфатлар тәрбияли. Уендагы активлык, уен һәм аның нәтиҗәсе белән бәйле шатлыклы кичерешләр кәефне күтәрә. Уен кагыйдәләре җиңүне гадел көрәштә яуларга өйрәтә, җитезлекне генә түгел, зирәклекне дә сыный. Уеннар аша бала дөньяны танып белә, матурлыкны күрергә өйрәнә. Уеннар уй-фикерләрне зыянлы гамәлләрдән читкә юнәлтә, юньле эшләр генә кылу юнәлешен күрсәтә.

Шулай итеп, хәрәкәтле уеннарның бөтен төрләре дә баланың хәрәкәткә ихтыяҗын канәгатьләндерә, шушы юнәлештә тәҗрибә туплауга булышлык итә. Халыктан да акыллырак, елгыррак, җитезрәк, хәйләкәррәк, көчлерәк, югарырак булу мөмкин түгел. Милли уеннар куллану укучының физик мөмкинлекләрен арттырып кына калмый, аң-зиһенне үстерүгә дә булыша, туган телебезне, гореф-гадәтләребезне актуальләштерә, башка милләт балаларын татарларның рухи хәзинәсе белән таныштыра. Яңартып кулланганда, милли уеннар әле дә – зур тәрбия чарасы. Халык уеннарына мөрәҗәгать итеп, аларны гамәлдә куллану шуны раслый.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, мәктәптә уку-укыту процессында укучыларның сәламәт, конкуренциягә чыдам көчле шәхес булып тәрбияләнүләреннән тыш, аларның җирле һәм милли үзенчәлекләргә дә тиешле игътибар бирә белә торган, моның әһәмиятен алгы планга куючы аңлы кешеләр булып җитешүләре дә мөһим. Бу югары максатларга ирешүдә, теге яки бу хәрәкәт активлыгына мотивацияләүдә рухи мирас хәзинәләренә дә өстенлек бирү укучыларның эмоциональ халәтен дөрес юнәлешкә куюны тәэмин итә. Вербаль иҗат мәктәп укучыларын тәрбияләүдә киң кулланыла ала, ул дөньяга эмоциональ яктан уңай мөнәсәбәт формалаштыруга гына түгел, ә укучыларның когнитив үсешенә дә яхшы йогынты ясый. Балаларның мотивациясен һәм иҗади инициативасын үстерүнең яңа формаларын эзләү хисабына хәрәкәтле милли уеннарны уку-укыту процессында куллану физик тәрбия процессын төрләндерергә дә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Балалар фольклоры һәм жырлы-сүзле йөз уен / Төзүчесе, фәнни мәкаләләр һәм искәрмәләр авторы Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 275 б.

Мухаметзянов А.Х. Организация двигательной активности учащихся с использованием элементов игрового фольклора // Современные тенденции в науке и образовании: сб. науч. трудов. В 6 ч. Ч. II. М.: АР-Консалт, 2014. С. 35–40.

Мөхәрләмова Г.Н., Абдуллина Д.М. Әдәби уку. 3 сыйныф. 2 кисәктә. 2 нче кисәк. Башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (Татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен), рәс. Д. Нәүрузова. Казан: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты, 2023. 112 б.: рәс. б-н.

Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры. Томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәрмәләрне әзерләүче Р.Ф. Ягъфәров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 336 б.

Абдуллина Диләрия Марат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Мөхәммәтҗанов Әсгать Хатип улы,
Казан шәһәре Совет районының «Аерым предметлар тирәнтен өйрәнелә тораган 167 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе»нең югары квалификацияле физик тәрбия укытучысы